

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA SHAXMATNI O'QITISH JARAYONINI INDIVIDUALLASHTIRISHNING KONSEPTUAL MODEL

Annotasiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda shaxmatga o'qitishning metodik tizimi taqdim etilgan. Mazkur tizim diagnostika, spiralsimon o'quv dasturi, tabaqalashtirilgan ta'lim strategiyalari va shakllantiruvchi baholashni birlashtirgan yaxlit, tizimli-funksional modelga asoslanadi. J. Brunerning konstruktiv yondashuvi, L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi va J. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyalari metodologik asos sifatida qabul qilingan. Tizimning har bir komponentining o'zaro aloqadorligi va uning an'anaviy o'qitish uslublaridan afzalliklari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: shaxmat, boshlang'ich ta'lim, individuallashtirilgan yondashuv, tabaqalashtirilgan ta'lim, spiralsimon o'quv dasturi, kognitiv rivojlanish, metodik tizim, J. Bruner, pedagogik diagnostika.

Kirish.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim paradigmasida shaxmat o'yini nafaqat sport turi, balki boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv salohiyatini rivojlantirishning kuchli vositasi sifatida ham e'tirof etilmoqda. Ko'plab tadqiqotlar shaxmat mashg'ulotlarining bolalarning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi. Xususan, shaxmat bilan muntazam shug'ullanish diqqatni jamlash, xotira, mantiqiy fikrlash, sabr-toqat va o'zini-o'zi intizomga solish kabi muhim ko'nikmalarni sezilarli darajada yaxshilaydi [8]. Bundan tashqari, shaxmat o'ynash tanqidiy va strategik fikrlashni shakllantiradi, qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi va ijodkorlikni rag'batlantiradi, chunki o'yin davomida son-sanoqsiz variantlarni hisobga olish va nostandart echimlarni topish talab etiladi.

Shaxmatning bunday rivojlantiruvchi ta'siri uning ko'plab mamlakatlarda boshlang'ich ta'lim dasturlariga faol integrasiya qilinishiga sabab bo'lmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxmat mashg'ulotlari nafaqat kognitiv ko'nikmalarni, balki o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlarini, ayniqsa, matematika va o'qish fanlari bo'yicha yutuqlarini ham oshirishi mumkin [9]. Bu o'yinda rivojlantirilgan ko'nikmalarning boshqa o'quv fanlariga "ko'chishi" (transfer) mumkinligidan dalolat beradi. Shu sababli, shaxmatni o'qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Muammoning qo'yilishi. Shaxmatning isbotlangan foydalariga qaramay, uni o'qitishda qo'llanilayotgan aksariyat pedagogik uslublar ko'pincha an'anaviy, "bir qolipdagi" (one-size-fits-all) yondashuvga asoslanadi. Bunday yondashuvda o'quv materiali barcha o'quvchilar uchun bir xil tartibda va sur'atda, ya'ni chiziqli (lineynyy) prinsip asosida taqdim etiladi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilari orasidagi kognitiv tayyorgarlik, o'rganish sur'ati, motivasiya va qiziqishlar darajasidagi sezilarli individual farqlarni hisobga olmaydi. Natijada, "o'rtacha" o'quvchiga mo'ljallangan bunday tizimda iqtidorli o'quvchilar zerikadi va o'z salohiyatini to'liq namoyon eta olmaydi, o'zlashtirishda qiynalayotgan o'quvchilar esa dasturdan ortda qolib, o'yinga bo'lgan qiziqishini yo'qotadi. Bu holat pedagogikada "uravnilovka" (tenglashtirish) deb nomlanuvchi salbiy hodisaga olib keladi va ta'lim jarayonining samaradorligini keskin pasaytiradi [6].

Bu erda "shaxmat pedagogikasining paradoksi" deb atash mumkin bo'lgan jiddiy ziddiyat yuzaga keladi. Bir tomondan, shaxmat o'zining mohiyatiga ko'ra moslashuvchan, ko'p variantli va nochiziqli fikrlashni talab qiladigan murakkab tizimdir [11,12]. Boshqa tomondan esa, uni o'qitishda qo'llanilayotgan qat'iy, chiziqli uslublar o'yinning rivojlantiruvchi ruhiga mutlaqo ziddir. Shaxmat o'rgatishning maqsadi faqat qoidalarni yodlatish emas, balki mustaqil

fikrlaydigan, tahlil qila oladigan va strategiyalar tuza oladigan shaxsni shakllantirishdir. An'anaviy metodikalar bu maqsadga erishishda jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari.

Maqsad: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga shaxmatni individuallashtirilgan yondashuv asosida o'qitishning kompleks metodik tizimini ishlab chiqish va nazariy jihatdan asoslash.

Vazifalar:

1. Tadqiqotning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish. Bu vazifa o'ziga individuallashtirish, tabaqalashtirish nazariyalarini tahlil qilishni hamda shaxmat mazmunini taqdim etish uchun J. Brunerning spiralsimon dastur modelini tanlashni asoslashni qamrab oladi.

2. Shaxmatni individuallashtirib o'qitishning integratsiyalashgan tizimini loyihalash. Bu vazifa diagnostika, spiralsimon mazmun, tabaqalashtirilgan o'qitish va shakllantiruvchi baholash kabi barcha komponentlarni birlashtiruvchi yaxlit tizimni yaratishni nazarda tutadi.

3. Ishlab chiqilgan tizimning tarkibiy-funksional modelini yaratish va asoslab berish. Ushbu yakuniy vazifa loyihalangan tizimni vizual model shaklida tasvirlashni va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni namoyon etishni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotning yangiligi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi uning alohida komponentlarida (diagnostika, tabaqalashtirish, spiralsimon dastur kabi tushunchalar pedagogikada ma'lum) emas, balki ushbu elementlarning aynan shaxmat ta'limi uchun maxsus moslashtirilgan, yaxlit, tizimli va takrorlanuvchan modelga sintez qilinganidir. Avvalgi tadqiqotlar asosan "nima" savoliga (shaxmat foydali) javob bergan bo'lsa, ushbu ish "qanday" savoliga e'tibor qaratadi, ya'ni har bir bola uchun o'yinning foydasini maksimal darajada oshirishga imkon beruvchi aniq pedagogik mexanizmni taklif etadi.

Bundan tashqari, taklif etilayotgan tizim Jan Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasi va zamonaviy amaliyot o'rtasidagi muayyan ziddiyatni bartaraf etishga urinadi. Piaje nazariyasiga ko'ra, 6-12 yoshdagi (konkret operatsiyalar bosqichi) bolalar mantiqiy fikrlashga qodir bo'lsa-da, abstrakt tafakkurda qiynaladilar. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, kichik yoshdagi bolalar ham bir necha yurish oldinni tasavvur qilish va tahlil qilish kabi abstrakt ko'nikmalarni egallay oladilar. Bu Piaje nazariyasining noto'g'riligini emas, balki to'g'ri pedagogik aralashuv kognitiv rivojlanish jarayonini tezlashtirishi mumkinligini anglatadi. Taklif etilayotgan individuallashtirish tizimi, har bir bolaga o'zining "yaqin rivojlanish zonasi" (L.S. Vigotskiy) doirasida mos murakkablikdagi vazifalarni taqdim etish orqali, aynan shunday katalizator vazifasini o'taydi va abstrakt tafakkurning shakllanishiga samarali turtki beradi [2].

Tadqiqot metodlari va materiallari.

Nazariy-metodologik asoslar. Taklif etilayotgan metodik tizim bir nechta fundamental pedagogik va psixologik nazariyalarning sinteziga asoslanadi.

Individuallashtirish va tabaqalashtirish. Ta'limni individuallashtirish – bu o'quv jarayonida har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini (qobiliyati, qiziqishlari, o'rganish sur'ati) hisobga olishdir [6]. Tabaqalashtirish (differensiasiya) esa bu hisobga olishni amalga oshirishning amaliy shakli bo'lib, ko'pincha o'quvchilarni muayyan mezonlar asosida guruhlarga ajratish orqali tashkil etiladi [4]. Ushbu yondashuvning ijobiy tomonlari ko'p: u kuchsiz o'quvchilarga yordam berish va kuchli o'quvchilarning rivojlanishi uchun sharoit yaratish, o'quv motivasiyasini oshirish imkonini beradi. Biroq, uning salbiy jihatlari ham mavjud, masalan, o'quvchilarni "kuchli" va "kuchsiz"ga ajratish ularda o'ziga nisbatan salbiy munosabatni shakllantirishi mumkin. Taklif etilayotgan tizim guruhlarning doimiy emas, balki moslashuvchan va dinamik bo'lishini ta'minlash orqali ijobiy jihatlarni kuchaytirish va salbiy oqibatlarni minimallashtirishga qaratilgan.

Konstruktivistik yondashuv. Metodologiyaning markazida Jerom Brunerning konstruktiv o'qitish nazariyasi yotadi. Unga ko'ra, o'quvchilar bilimni tayyor holda qabul qilmaydilar, balki o'zlarining avvalgi tajribalariga asoslanib, faol ravishda "quradilar" (yaratadilar). Ta'lim jarayoni o'quvchini tadqiqotchi pozitsiyasiga qo'yib, uni mustaqil ravishda qonuniyatlarni kashf etishga undaganda eng samarali bo'ladi [1]. Bu yondashuv shaxmat o'qitish uchun ayniqsa mos keladi,

chunki shaxmat – bu tayyor javoblar emas, balki doimiy izlanish va eng yaxshi echimni topish o'yinidir.

Spiralsimon o'quv dasturi. Brunerning "spiralsimon o'quv dasturi" konsepsiyasi tizimning me'moriy asosini tashkil etadi. Chiziqli (mavzu bir marta o'tiladi va unga qaytilmaydi) va konsentrik (mavzu bir necha yildan so'ng takrorlanadi) modellardan farqli o'laroq, spiralsimon modelda asosiy tushunchalar va tamoyillar o'quv yili davomida muntazam ravishda, har safar yanada chuqurroq va murakkabroq darajada qayta ko'rib chiqiladi. Bu shunchaki takrorlash emas, balki "kognitiv tayanch" (cognitive scaffolding) mexanizmidir. Har bir spiral aylanishi avvalgi bilimlar ustiga yangi qavatlarni quradi. Masalan, o'quvchi avval "bog'lam – bu yura olmaydigan dona" degan sodda sxema bilan tanishadi. Keyingi spirallarda bu tushuncha "mutlaq bog'lam (shohga qarshi) va nisbiy bog'lam (qiymati balandroq donaga qarshi) mavjud", "men raqib donasini yutib olish uchun bog'lam yaratishim mumkin" kabi yangi, murakkab aloqalar bilan boyitiladi. Bunday yondashuv shaxmat kabi murakkab va o'zaro bog'liq bilimlar tizimini o'zlashtirish uchun eng maqbul hisoblanadi.

Kognitiv rivojlanish nazariyalari. L.S. Vigotskiyning ijtimoiy konstruktivizm va "yaqin rivojlanish zonasi" (YARZ) haqidagi ta'limoti hamda J. Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasi tizimning psixologik asosini tashkil etadi. YARZ – bu bola mustaqil bajara olmaydigan, lekin kattalar yoki bilimdonroq tengdoshlari yordamida uddalay oladigan vazifalar sohasidir [2]. Taklif etilayotgan tizimning asosiy vazifasi – har bir o'quvchining YARZsini aniqlash va unga aynan shu zonaga mos keladigan, qiyin, lekin bajarsa bo'ladigan vazifalarni taklif etishdir.

Tadqiqot metodlari.

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Pedagogik va psixologik nazariyalarni tahlil qilish va ularning asosiy g'oyalarini yangi, yaxlit modelga birlashtirish.

2. Tizimning tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi dinamik aloqalarni vizual tarzda ifodalovchi tarkibiy-funksional modelni yaratish.

3. O'quvchilarning boshlang'ich darajasini aniqlash uchun moslashtirilgan diagnostik vositalar. Bunda diagnostika o'quvchilarga "tamg'a" bosish uchun emas, balki o'qitish jarayonini to'g'ri "sozlash" uchun zarur bo'lgan doimiy jarayon sifatida qaraladi. Bu yondashuv tabaqalashtirish bilan bog'liq etik muammolarni (o'quvchilarni guruhlariga ajratishning salbiy oqibatlarini) yumshatishga yordam beradi. Diagnostikaning maqsadi "bu o'quvchi 'S' darajada" deb xulosa chiqarish emas, balki "bu o'quvchi hozirda fazoviy tasavvur bo'yicha ko'proq yordamga muhtoj, shuning uchun unga mana bunday mashqlarni beramiz" degan amaliy qarorga kelishdir.

Diagnostika vositalari sifatida quyidagilar taklif etiladi:

1. **"Tezkor hisob" (moslashtirilgan "Beglyy schyot"):** Murakkab diagrammada muayyan turdagi donalarni (masalan, faqat oq piyodalarni) sanash orqali o'quvchining diqqatni jamlash va barqaror ushlab turish qobiliyatini baholash.

2. **"Qiziqarli kvadrat" (moslashtirilgan "Zanimatel'nyy kvadrat"):** Bir nechta, bir-biriga juda o'xshash diagrammalardagi donalar joylashuvidagi kichik farqni topish orqali fazoviy tafakkur va naqshlarni tanish ko'nikmasini aniqlash.

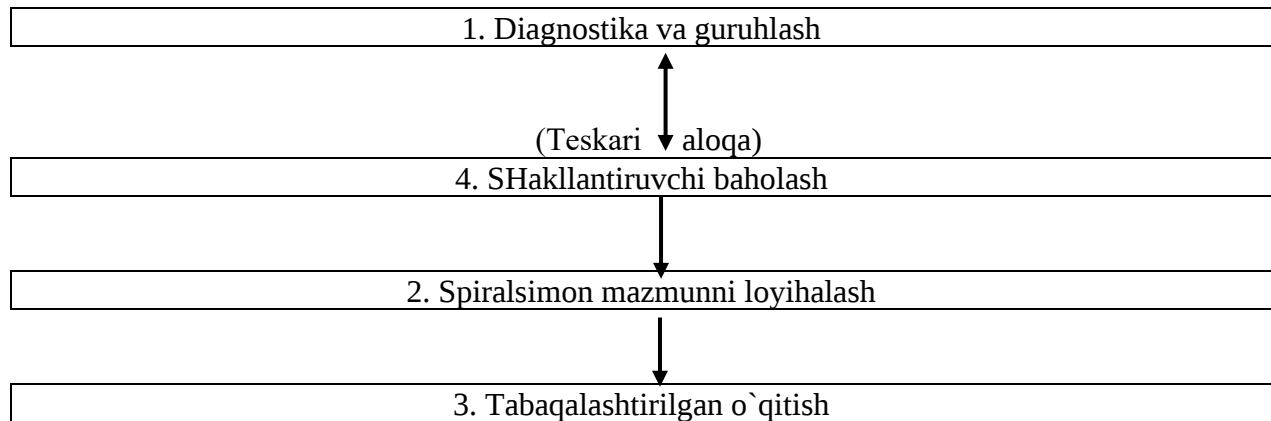
Natijalar.

Taklif etilayotgan metodik tizim. Ushbu bo'limda tadqiqotning asosiy natijasi – boshlang'ich sinf o'quvchilariga shaxmatni individuallashtirilgan yondashuv asosida o'qitishning tarkibiy-funksional modeli taqdim etiladi.

Tizimning umumiy tuzilishi. Tizim o'zaro bog'liq va doimiy takrorlanib turuvchi to'rt bosqichli sikldan iborat. Uning asosiy xususiyati – statik emas, balki dinamik va moslashuvchan ekanligidir. Har bir siklning yakuni keyingisining boshlanishi uchun ma'lumot beradi, bu esa ta'lim jarayonini har bir o'quvchining rivojlanishiga qarab doimiy ravishda moslashtirib borish imkonini yaratadi.

Individuallashtirilgan shaxmat o`qitish tizimining tarkibiy-funksional modeli

Ushbu model uzluksiz sikl sifatida quyidagicha ifodalanadi:

Model o`zaro bog`liq to`rtta asosiy blokdan iborat bo`lib, ular uzluksiz, dinamik sikl hosil qiladi. 4-bosqichdan 1-bosqichga qaytuvchi "teskari aloqa" mexanizmi bu tizimning o`zini-o`zi sozlovchi asosi hisoblanadi.

1-bosqich: Diagnostika va guruhlash

Bu bosqichda o`quv yili boshida yoki yangi mavzuni boshlashdan oldin o`quvchilarning boshlang`ich bilim va ko`nikmalari yuqorida keltirilgan diagnostik vositalar yordamida aniqlanadi. Tashxis natijalariga ko`ra, o`quvchilar shartli ravishda uchta moslashuvchan, vaqtinchalik o`quv guruhiga ajratiladi. Guruhlash mezonlari faqatgina "qobiliyat" yoki "bilim darajasi" emas, balki kengroq omillarni o`z ichiga oladi:

1. Kognitiv tayyorgarlik: mantiqiy-tahliliy fikrlash, xotira, fazoviy tasavvur.

2. Diqqatni jamlash qobiliyati: vazifani bajarishga sarflangan vaqt, chalg`ish darajasi.

3. SHaxmatga oid boshlang`ich bilimlar: qoidalarni bilish, asosiy taktik usullar haqida tasavvurga egalik.

Asosiy tamoyil: Guruhlar qat`iy va doimiy emas. O`quvchi o`z rivojlanishiga qarab bir guruhdan ikkinchisiga erkin o`tishi mumkin. Bu yondashuv o`quvchilarni "kuchsiz" yoki "kuchli" deb tamg`alashning oldini oladi va har bir bolada o`sish uchun imkoniyat borligiga ishonch uyg`otadi.

2-bosqich: Spiralsimon mazmunni loyihalash

O`quv dasturi chiziqli emas, balki spiralsimon tuzilishga ega bo`ladi. Buning uchun shaxmatning asosiy, fundamental mavzulari (masalan, Debyut prinsiplari, Asosiy taktik zarbalar, Endshpil asoslari) ajratib olinadi. Har bir mavzu o`quv yili davomida bir necha marta, har safar yangi, murakkabroq jihatlarini ochib beradigan va avvalgi bilimlar bilan bog`laydigan tarzda qayta ko`rib chiqiladi. Spiralsimon yondashuvning boshqa modellardan afzalligi quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval.

Ta`lim mazmunini tuzish modellarining qiyosiy tahlili

Mezon	CHiziqli model	Konsentrik model	Spiralsimon model
Materialni takrorlash	Yo`q	Mavzuga bir necha yildan so`ng qaytiladi	Doimiy, chuqurlashtirilgan holda qaytish
Murakkablik	Oddiydan murakkabga uzluksiz o`tish	Har bir konsentrdan qaytadan boshlanadi	Uzluksiz ortib boradi
Vaqt samaradorligi	Yuqori	Past	O`rtacha

SHaxmat uchun mosligi	Past (o`zaro bog`liqlikni aks ettirmaydi)	O`rtacha (uzoq uzilishlar mavjud)	Yuqori (uzluksiz rivojlanishni ta`minlaydi)

3-bosqich: Tabaqalashtirilgan o`qitish strategiyalari.

Bu amalga oshirish bosqichi bo`lib, unda o`qituvchi spiralsimon mazmunni har bir guruhga moslashtirilgan tabaqalashtirilgan usullar yordamida etkazadi. Tabaqalashtirishning quyidagi shakllaridan foydalanish mumkin :

- **Murakkablik darajasi bo`yicha:** "C" guruhi diagrammada oddiy bog`lamni topish ustida ishlaydi; "B" guruhi bog`lamga oid masalalarni echadi; "A" guruhi esa g`alabaga olib keluvchi bog`lamni yaratishga qaratilgan pozitsiyalarni tahlil qiladi.

- **Hajm bo`yicha:** "C" guruhi 3 ta masala echadi; "A" guruhi 5 ta masala va qo`shimcha ijodiy topshiriq bajaradi.

- **Yordam darajasi bo`yicha:** "C" guruhi o`qituvchining bevosita yordami bilan ishlaydi; "B" guruhi yordamchi kartochkalardan (maslahatlar) foydalanadi; "A" guruhi mustaqil ishlaydi.

- **Ijodkorlik darajasi bo`yicha:** "A" guruhiga o`zining bog`lamga oid masalasini tuzish taklif etiladi.

Bu yoshdagi bolalar uchun mashg`ulotlarni o`yinlashtirilgan, qiziqarli shaklda ("syujet liniyasi", "didaktik o`yinlar") olib borish muhimligi alohida ta`kidlanadi. Quyida "Bog`lam" mavzusi uchun tabaqalashtirilgan topshiriqlar matrisasi keltirilgan.

2-jadval.

"Bog`lam" mavzusi bo`yicha tabaqalashtirilgan topshiriqlar matrisasi

Guruh	Reproduktiv vazifa (takrorlovchi)	Produktiv vazifa (qo`llovchi)	Ijodiy vazifa (yaratuvchi)
"C" guruhi (Boshlang`ich)	Diagrammada mutlaq va nisbiy bog`lamni aniqlash.	O`qituvchi yordamida bog`lam orqali dona yutishga oid oddiy masalani echish.	-
"B" guruhi (Rivojlanuvchi)	5 ta turli murakkablikdagi bog`lamga oid masalani mustaqil echish.	Bog`lamdan chiqish usullarini (to`shish, qarshi hujum) namoyish etish.	Berilgan pozitsiyani bog`lam yordamida kuchaytirish.
"A" guruhi (Ilg`or)	-	Raqibning kuchli yurishiga qarshi bog`lam yaratishga oid etyudni tahlil qilish.	Mutlaq bog`lam g`oyasiga asoslangan ikki yurishda mot masalasini tuzish.

4-bosqich: SHakllantiruvchi baholash va teskari aloqa.

Baholash jarayoni faqatgina yakuniy nazoratdan iborat emas, balki o`quv jarayoniga integrasiya qilingan uzluksiz jarayondir. Bu shakllantiruvchi baholash deb ataladi va uning maqsadi o`quvchining kamchiliklarini aniqlab, ularni bartaraf etish yo`llarini ko`rsatishdir. Usullar:

- darsdagi o`yinlarni kuzatish;
- echilgan masalalarni tahlil qilish;
- kichik turnirlardagi ishtirok;
- og`zaki savol-javoblar.

Ushbu uzluksiz baholash natijalari tizimning eng muhim elementi – teskari aloqani ta`minlaydi. Ya`ni, olingan ma`lumotlar to`g`ridan-to`g`ri 1-bosqichga uzatiladi va keyingi sikl uchun guruhlar tarkibiga o`zgartirish kiritish, spiralning navbatdagi aylanishi uchun boshlang`ich nuqtani belgilashga asos bo`ladi. Aynan shu teskari aloqa halqasi tizimning moslashuvchanligi va "tirik" organizmi sifatida ishlashini ta`minlaydi.

Muhokama.

Natijalarning tahlili. Taklif etilayotgan tizimli-funksional model diagnostika, spiralsimon o'quv dasturi va tabaqalashtirilgan o'qitishni uzviy bog'lash orqali har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga mos keladigan optimal ta'lim muhitini yaratadi. Bunday tuzilma qoidalarini yuzaki yodlashdan ko'ra, shaxmatning chuqur tushunilishini va strategik tafakkurning shakllanishini samaraliroq rag'batlantiradi. Tizimning siklik tabiati o'qituvchiga doimiy ravishda o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish va o'quv jarayoniga zarur tuzatishlar kiritish imkonini beradi, bu esa an'anaviy chiziqli dasturlarda deyarli imkonsizdir.

Nazariy asoslar bilan bog'liqlik. Modelning har bir komponenti fundamental nazariyalarga tayanadi. Tizimning moslashuvchanligi va individual murakkablikdagi vazifalarga e'tibor qaratishi Vigotskiyning YARZ konsepsiyasini amalda to'g'ridan-to'g'ri namoyon etadi [2]. Spiralsimon tuzilma va o'quvchilarni mustaqil kashfiyotlarga undash Brunerning konstruktiv tamoyillarining amaliy ifodasidir [1]. Turli xil, amaliy va o'yinga asoslangan topshiriqlardan foydalanish esa Piajening konkret operatsiyalar bosqichidagi bolalar harakat orqali o'rganishi haqidagi g'oyalariga mos keladi.

"Ko'chish" muammosi. Akademik doiralarda bir sohada (masalan, shaxmatda) o'rganilgan ko'nikmalarning boshqa sohalarga (masalan, matematikaga) "ko'chishi" (transfer) masalasi bo'yicha bahslar mavjud. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday "uzoq ko'chish" (far transfer) avtomatik ravishda sodir bo'lmaydi [9]. Ko'pincha shaxmatning foydasi haqidagi da'volar etarlicha ilmiy asosga ega emasligi, ba'zan esa "orzu-umidlarga asoslangan fikrlash" (wishful thinking) ekanligi tanqid qilinadi [7].

Taklif etilayotgan tizim aynan shu tanqidga javob berishga urinadi. U shunchaki shaxmat o'ynashni o'rgatishdan ko'ra, muammoni echishning umumiy evristikalarini va metakognitiv refleksiyaning ("Nima uchun bu yurish yaxshi bo'ldi?", "Men qanday xatoga yo'l qo'ydim va uni qanday tuzatishim mumkin?") shakllantirishga alohida e'tibor qaratadi. Bunday yondashuv orqali rivojlantirilgan tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining boshqa fanlarga ko'chish ehtimoli ancha yuqori bo'ladi. Shunday qilib, model shaxmat yurishlarini emas, balki "fikrlash usulini" o'rgatishni maqsad qiladi va bu orqali shaxmat ta'limidan kutilayotgan foydani shunchaki umid qilishdan uni maqsadli ravishda shakllantirishga o'tadi. Bu, o'z navbatida, kelajakdagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos yaratadi, chunki u shaxmat ta'limining sababiy ta'sirini aniqroq o'lchash imkonini beradigan nazorat qilinadigan pedagogik intervensiyaning taklif etadi.

Amaliy ahamiyati va cheklovlar. Model individuallashtirilgan shaxmat ta'limini amalga oshirmoqchi bo'lgan o'qituvchilar uchun aniq, bosqichma-bosqich yo'riqnoma vazifasini o'taydi. **Cheklovlar va qiyinchiliklar:** Ushbu tizimni amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklar mavjudligini tan olish kerak:

1. U o'qituvchidan standart chiziqli dasturga qaraganda ancha ko'proq tayyorgarlik vaqtini talab qiladi.
2. U o'qituvchidan nafaqat shaxmat bilimlarini, balki diagnostika, tabaqalashtirish va shakllantiruvchi baholash sohasidagi kuchli pedagogik mahoratni ham talab qiladi. Bu esa o'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimiga yangi talablar qo'yadi.
3. Guruhlarga ajratish bilan bog'liq ijtimoiy keskinlik xavfini o'qituvchi doimiy ravishda ijobiy muhit yaratish va guruhlarining moslashuvchanligini ta'minlash orqali boshqarib borishi kerak.

Bu model o'qituvchining rolini tubdan o'zgartiradi. An'anaviy modelda o'qituvchi – bilim uzatuvchi. Taklif etilayotgan tizimda esa o'qituvchi – diagnostik, o'quv dasturi me'mori va individual ta'lim traektoriyalarining fasilitatoridir. U sport murabbiyi singari har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydigan va unga mos mashqlar va yo'l-yo'riqlar beradigan "kognitiv murabbiy"ga aylanadi. Bu o'qituvchining kasbiy maqomi va o'zini anglashi uchun chuqur ahamiyatga ega.

Xulosa.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga shaxmatni individuallashtirilgan yondashuv asosida o'qitishning tarkibiy-funksional modeli taklif etildi. Modelning kuchli tomoni

uning ilmiy asoslanganligida, ya'ni Bruner, Vigotskiy va Piaje kabi etakchi nazariyotchilarning tamoyillarini amaliy pedagogik mexanizmga integrasiya qilganidadir [1,2].

Tizimning to'rt bosqichli (diagnostika, spiralsimon mazmun, tabaqalashtirilgan o'qitish, shakllantiruvchi baholash) siklik tuzilishi va teskari aloqa mexanizmi ta'lim jarayonining har bir o'quvchining individual rivojlanish sur'atiga doimiy moslashib borishini ta'minlaydi. Bu yondashuv nafaqat shaxmatni samaraliroq o'rgatish, balki boshlang'ich sinf o'quvchilarining yaxlit kognitiv va shaxsiy rivojlanishiga, xususan, tanqidiy fikrlash, muammolarni echish ko'nikmalari, chidamlilik va o'qishga bo'lgan ishtiyoqni shakllantirishga ham salmoqliroq hissa qo'shish salohiyatiga ega.

Istiqboldagi tadqiqotlar: Kelgusida ushbu tizimning samaradorligini miqdoriy va sifatiy jihatdan baholash uchun longityud (uzoq muddatli) tadqiqot o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bunda an'anaviy usullar bilan o'qitilgan nazorat guruhi bilan taqqoslaganda, taklif etilayotgan modelning o'quvchilarning shaxmat mahoratiga, akademik ko'rsatkichlariga va ijro etuvchi funksiyalariga uzoq muddatli ta'sirini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bruner, Dj. S. Proses obucheniya / Dj. S. Bruner ; per. s angl. O. K. Tixomirova. – Moskva : Izd-vo APN RSFSR, 1962. – 84 s.
2. Выготский, Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – 5-е изд., испр. – Москва : Лабиринт, 1999. – 352 s.
3. Zakirov, G. S. SHaxmaty v sisteme obrazovaniya: metodologiya i praktika / G. S. Zakirov. – Kazan' : Izd-vo Kazanskogo un-ta, 2011. – 256 s.
4. Kondrat'eva, L. G. Individualizatsiya i differentsiatsiya v obuchenii [Elektronnyy resurs] / L. G. Kondrat'eva // nsportal.ru : sotsial'naya set' rabotnikov obrazovaniya. – 2013. – URL: <https://nsportal.ru/blog/nachalnaya-shkola/all/2013/01/15/individualizatsiya-i-differentsiatsiya-v-obuchenii> (data obraucheniya: 20.10.2023).
5. Suxomlinskiy, V. A. Serdse otdayu detyam / V. A. Suxomlinskiy. – Kiev : Radyans'ka shkola, 1974. – 288 s.
6. Unt, I. E. Individualizatsiya i differentsiatsiya obucheniya / I. E. Unt. – Moskva : Pedagogika, 1990. – 192 s.
7. Blanch, A. Chess Instruction Improves Cognitive Abilities and Academic Performance: Real Effects or Wishful Thinking? / A. Blanch, F. J. Sala, G. Gobet // Educational Research Review. – 2022. – Vol. 35. – P. 100426.
8. Gliga, F. Cognitive Benefits of Chess Training in Novice Children / F. Gliga, P. I. Flesner // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol. 116. – P. 962-967.
9. Sala, G. The effects of chess instruction on pupils' cognitive and academic skills: A meta-analysis / G. Sala, F. Gobet // Educational Research Review. – 2016. – Vol. 18. – P. 46-57.
10. Sunatov, J. T. Raqamli muhitda inklyuziv ta'lim. Alohida ta'limga muhtoj talabalar... / J. T. Sunatov // Cyberleninka. – 2023. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raqamli-texnologiyalar-asosida-inklyuziv-talimni-takomillashtirish-zamonaviy-yondashuvlar-va-amaliy-usullar-1> (data obraucheniya: 20.10.2023).
11. Kadirov, R. X. Jismoniy tarbiya va sport sohasining zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari va dolzarb muammolari / R. X. Kadirov. — Текст : непосредственный // PEDAGOGIK MAHORAT. — 2019. — № № 5. — С. 197-203.
12. Kadirov, R. X. Jismoniy tarbiya jarayonida diagnostik usullar amaliyoti / R. X. Kadirov. — Текст : непосредственный // "Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — 2023. — № №5/7. — С. 103-107.